

HAZAR DİLİ

PETER B. GOLDEN

Dünya tarihinde önemli bir rol oynamış olan Hazar Kağanlığı ilk Türk devletlerinden birisi idi. İlk önce Kuzey Kafkasya'da ve daha sonra İdil (Volga) kıyıları boyunca başkentlerini kuran Hazarlar, M.S. 650-965 yılına kadar büyük bir imparatorluk üzerinde hüküm sürmeğe başlamışlardı. Ortaçağın en büyük devletlerinden birini meydana getiren Hazar Kağanlığının coğrafya sınırları da batıda Kiev, kuzeyde Bolğar (bugünkü Kazan'), güneyde Kırım ve Dağıstan, doğuda Hıwarizm kumlarına uzanan step bölgesini içine almıştır.

Hazar tarihi üzerine bir hayli bilgimiz olmasına rağmen, Hazarların dillerine ait birçok soru cevaplandırılmamış kalıyor. Hazarlar büyük ve zengin bir devlet kurmuşlarsa da, şimdiye kadar kendi dillerinde olup, varlığını tesbit edebildiğimiz üç harften ibaret yalnız bir tek yazıt bırakmışlardır. Bu yazıt eski Göktürk alfabesine çok yakın olan bir yazı ile yazılmıştır.

Hazar dilinin kalıntılarını gözden geçirmeden önce, bu dili konuşan halkın ortaya çıktığı tarihsel çevreye bakmamız gerekir. Hazar kabilesinin tarih sahnesine çıkışından önceki devirde Eurasya step tarihine bakacak olursak, Çin'in kuzey sınırlarından ve Batı Sibiryaya steplerinden Güney Rus ve Kuzey Kafkasya step bölgesine göç eden birkaç Altay kavmi görülür. Avrupa ve Asya step bölgesini ayıran Volga ırmağı da bu göçebe topluluklarının ilk durağı olmuştur.

Bu kavimlerin Avrupa'daki faaliyetleri Volga'yı geçmeleri ile başlar. M. S. I. yüzyıldan itibaren Ural dağları ile Hazar denizi arasındaki topraklarda yayılmış olan Hunlar, IV. yüzyılın 70. yıllarında Volga'yı geçip, Güney Rus steplerinde göçebelik eden Altay, İranlı ve Goth (Akatzir, Alan, Visigot ve Ostrogot gibi) kabilelerini yenerek Avrupa'yı sarsan büyük bir devlet kurmuşlardı. Attila'nın kurduğu bu imparatorluk yüz yıl sonra yıkıldığı zaman, devleti teşkil eden milletler dağılmışlardı. Hunlar ve diğer Altay kavimleri Güney Rus ve Kuzey Kafkasya step bölgesine dönmüşlerdi. Orada, bu Hunlar V. yüzyılın 60. yıllarında Sabirlerin hücumuna karşı koyamayarak Batı Sibiryadaki eski yurtlarını terk etmek zorunda kalarak adı geçen step

bölgesinde yerleşen Uturgur, Kuturgur, Ogur ve Onogur adlı Türk kabileleriyle karışarak kısa ömürlü yeni göçebe devletler vücuda getirmişlerdi. Uturgur ve Kuturgurlar da kavmi adları ve birkaç özel addan başka, dilleri hakkında tarih kaynaklarına hiç bir şey bırakmamışlardır.

Ogur ve Onogur dili hakkındaki bilgilerimizi de onlarla sıkı bir birlik kurup, kültür ve ekonomi alanında onların nüfuzu altında kalan Macarların dilinden almaktayız. Z. Gombocz, meşhur eserinde (*Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*) Macar dilinde bulunan bu Türkçe alıntılarını, Proto-Bulgar veya Batı Türk (bazı dilciler bu dillerin Türkçe olmayıp Altay dillerinin bağımsız bir kolunu teşkil ettiklerini ileri sürüyorlar) lehçelerinin birisinden alınmış olduğunu göstermiştir. Tarih kaynakları da Onogurlarla Bulgar Türklerini birleştirmektedir. Proto-Bulgarca veya Batı Türkçe ve hayatta kalmış olan tek temsilcisi Çuvaşça Ortak Türkçeden bir kaç noktada ayrılık gösteriyor:

Ortak Türkçe	Proto-Bulgarca Batı Türkçe	Çuvaşça	Macarcadaki alıntılar
z	= r	= r	= r
Örneğin :			
yüzük	= *cürüg	= šere	= gyúró
yüz	= *cür	= šér	
y (başta)	> Ön Türk. dh)=c	= š(*c,d)	= gy (dy), sz (s)
yel	= *cäl/šäl	= šil	= szél
yoğur-	= *coğur-	= šér-/šer-	= gyúr-
yılan	= d'ilom	= šelen	
ş	= l	= l	= l
tüş (güney)	= *dül		= dél
taş		= çul	
s (başta)	= ş	= ş	= s (=ş)
süpür-	= *šipir-	= séBér-	= seper-
sarığ (sarı)	= *şariğ, şarga	= šurě (ak)	= sárğa
n, ng	= m	= m, n	= m, n
yılan	= d'ilom	= šelen	
san	= sam	= sum	= szám
singek		= šána	= szúnyog
ü	= vä	= vi	
üç		= viz'ě	
üçüncü	= väçem	= viz'em	

(karş. Ortak Türk. öz, öt, uzun, on = Çuv. vat, verem, ven/venne; daha ayırtıcı bilgiler için bkz. Németh, A honfoglaló magyarság kialakulása, s. 86, Pritsak, Die bulgarische Fürstenliste, ss. 71-75 ve "Bulgaro-Tschuwaschica" *UAJb*, XXXI (1959), Palló, "Hungaro-Tschuwaschica" *UAJb*, XXXI (1959), Benzing, "Das Hunnische, Donaubulgarische und Wolga Bolgarische" ve "Das Tschuwaschische" *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, ss. 685-751).

Uturgur ve Kuturgur kabilelerinin Bulgar Türkçesine çok yakın bir dil konuştukları pek muhtemeldir.

Bulgarları ve onlarla akraba olan Türk kabilelerini Batı Sibirya'daki yurtlarından çıkararak Sabirlerin dil kalıntıları çok azdır. Bizans kaynaklarında verilmiş olan birkaç özel ada göre Türk olmaları gerekir. Buna rağmen, bilgilerimiz sağlam bir yargıya varamayacak kadar eksik olduğundan dillerinin Türkçe olup olmadığını kesin olarak söyleyemeyiz. Sabirler Kuzey Kafkasya steplerinde ele geçirdikleri bölgeyi sağlamlaştırarak ve Bizans İmparatorluğu ile sıkı ilişkiler kurarken, Orta Asya'da akıbetlerini altüst edecek bir olay meydana gelmişti. M. S. 552 yılında Göktürkler, Juan-Juan (Avar) İmparatorluğunu çöküntüye uğratarak Eurasya steplerinde yeni bir sarsıntıya yol açmışlardı. Batıya kaçan Avarlar veya onların adlarını almış olan bir kabile, 558 tarihinde Sabirlerin aşağı Volga-Kuzey Kafkasya steplerinde kurdukları düzeni altüst etmişti. Ama burada uzun bir süre kalamamıştı. Göktürkler tarafından kovulan Avarlar (veya Pseudo-Avarlar) da Türklere karşı koyacak durumda olmadıklarını anlayarak mağlup ettikleri milletleri (Onogurlar, Sabirler, Akhunlar, Doğu Slavlar), idareleri altına alarak batıya doğru hareket etmişler ve 562 tarihinde Tuna kıyılarına varmışlardı.

Güney Rus ve Aşağı Volga-Kuzey Kafkasya step bölgesinde bulunan göçebe halklarını itaat altına alan Batı Göktürkleri de sağlam ve esaslı bir devletin temelini atmışlardı. Fakat onların kurduğu bu temelden Göktürkler değil, Hazarlar yararlanacaklardı. Göktürk kağanlığının batı karakolu olan bu arazide VII. yüzyılın birinci yarısında ilk kez belli bir şekilde tarih sahnesine çıkan Hazarlar da her yerde Göktürklerin müttefikleri olarak onlarla birlikte yabguların yönetiminde Kafkasya'da yağmalara girişmişlerdi.

Aynı yüzyılın birinci yarısının sonuna doğru, iç savaşlarda kuvvetlerini israf eden Göktürkler batıdaki tebaalarını itaat altında tutamaz olmuşlardı.

630 yıllarında ve daha önce iki büyük kavim birliği meydana çıkmaktadır: Bulgarlar ve Hazarlar. Hem Bulgar hem de Hazar birliğinin başında bulu-

nan hanedanlar da Göktürk kökenlidir. Aralarında Batı Eurasya step bölgesi üzerinde hakimiyet için bir savaş çıkması kaçınılmazdı. VII. yüzyılın son çeyreğinde patlak veren bu savaş Theophanes ve Nikephoros gibi Bizans tarihçilerinin eserlerinde ve X. yüzyılda Hazar kağanı olan Yosef'in Hasday ben Şaprut'a yazdığı mektupta tasvir olunmaktadır. Onlara göre, Bulgarların bozguna uğratılması sonunda, kavmî konfederasyonlarına katılmış olan beş kabilenin iki kolu, İtalya'ya ve Kubrat Han'ın oğlu olan Asparuh'un yönetiminde Tuna havzasına ve bugünkü Bulgaristan'a göç etmek zorunda kalmıştı. Bir kabile de Orta Volga'ya giderek, Hazarlara bağlı yeni bir devlet kurmuştu. Diğerlerine gelince, Batbayan'ın "ordu"sü Don ırmağının doğu kıyısında bulunan eski yurdunda kalmıştı. Kardeşi Kotrag da "ordu"sü ile Don'un öbür yakasına geçerek orada yerleşmiştir. Aynı zamanda, Hazarlar üç cephe ile ilerlemeğe başlamış bulunuyorlardı. Batı cephesinde dağıtılmış Bulgar boylarını itaat altına almakla yetinmeyip Doğu Slavlarına nüfuzlarını yaymışlardı. Güneybatı yönünde devlet sınırlarını genişletip Kırım yarımadasında baskılarını hissettirerek Bizans'ın iç politikasında rol oynamaya başlamışlardı. Nitekim Bizanslılar için büyük önemi olan Herson şehrinde bir Hazar *tudun*'ünün bulunduğu Bizans kaynaklarında kaydedilmektedir.

Güneyde, Kafkasya'da, Hazarlar Hârunürreşid (786-809) zamanına kadar bitmez tükenmez savaşlar sonunda, Arapların Doğu Avrupa'ya doğru ilerleyişini durdurmağa muvaffak olmakla dünya tarihinde büyük bir yer kazanmışlardı.

IX. yüzyıl Hazar Kağanlığının en yüksek noktasını teşkil etmektedir. Genel olarak barış ve ekonomik gelişme içinde geçen bu devirde, Aşağı Volga deltasında bulunan Hazar başşehri İtil (Atıl), dünya ticaretinin merkezi haline gelmiştir. El-Mes'ûdî'ye göre, Hârunürreşid zamanında Museviliği kabul eden Hazar kağanları bütün dinlere müsamaha göstermişlerdi. Bu devir de kağanlığın ilk yıllarına göre barış içinde geçmişse de, Hazar İmparatorluğunu bir yıkacak tohumların ekilmesine yol açmıştır. Bir yandan Güney Rus steplerine yeni gelen Peçenek ve Oğuz Türklerinin sürekli baskısına maruz kalan, bir yandan da sınırlarını durmadan genişleten Kiev Ruslarına karşı koymak zorunda bulunan Hazar Kağanlığı, bağlı 965 tarihinde dayanamayarak Rusların darbeleri altında son mağlubiyetini yemiştir. Bu tarihten sonra, Hazar adı kaynaklarımızda geçmeğe başlıyor. Kağanlığa bağlı muhtelif göçebe halklarının yeni kavmî birliklere katıldıkları şüphesizdir. Bunların Peçenek ve sonraları Deşt-i Kıpçak kavmî konfederasyonlarından çeşitli Kıpçak veya Oğuz boylarının birine dahil olduklarını tahmin edebiliriz.

HAZARLARIN KÖKENİ

Hazarların etnik kökeni sorunu tarihin en tartışmalı konularından biridir. Hazar dilinde yazılmış birkaç sağlam metin meydana çıkmadıkça bu sorunun bir çözüm bulacağı çok şüphelidir. Sorunun çözümünü zorlaştıran başka bir faktör de kağanlığın etnik bakımdan muhtelif milletlerden meydana gelmiş olmasıdır.

Bazı bilginler Hazarları Akatzir (*Ak Kazar?) lerle birleştirmek istemişlerdir. Dil bilimi bakımından bu teoriğin birçok zorlukları vardır. Bizans ve Latin kaynaklarında rastladığımız transkripsiyonuna göre bu kavim adının, Akatzir, Akaçır, Agaçer veya Akkaçır olarak okunması gerekir. Buna göre bu adın Hazar adı ile hiç bir ilgisi yoktur.

Diğer bilginler ise Hazarları Sabirlere bağlamak istemişlerdir. Tarih bilgimize göre, bu teori gerçeğe daha yakındır. Sabir kavim adının tarih alanından çekilmesinden sonra Hazar kavim adı güvenilir kaynaklarda ilk kez olarak meydana çıkmaktadır. Hem coğrafya hem de siyasal ittifakları bakımından Hazarlar Sabirlerin varisleri olarak gözükmektedirler. Németh de Sabir ve Hazar adlarının anlam bakımından aynı olduğunu ileri sürmüştür [“Sabir” = ‘Sabır/Sabar’ *sap* -fiilinden gelir ki *kaz-* (=TT *gez-*) fiilinden çıkan Kazar/Hazar adıda, aynı anlama gelir. Sabır/Sabar-Kazar/Hazar = ‘yoldan sapan, gezen’ bkz. Németh, Honfog. magy. kialak., s. 37, 188-9]. Fakat bu teori de kusursuz değildir. Bilindiği gibi, o zamanki Türk yadigârlarına göre, genel olarak, fiilin geniş zaman eki *-ur/-ür*’dür. Çok nadir olarak *-ar/-er* vb. biçimlere rastlanmaktadır (bkz. von Gabain, Alttürk. Gram. s. 111, R.R. Arat, *Atabetü'l-Hakayık*, s. 156-7). Dolayısıyla, Sabır/Sabar ve Kazar yerine Sabur ve Kazur biçimlerini beklerdik. Maalesef, Göktürkçe ve Uygurca dışında o zamanki diğer Türk lehçeleri hakkındaki bilgimiz çok az olduğu için, *-ar/-er* ekleri ile yapılmış biçimlerin diğer lehçelerde kullanılıp kullanılmadığını bilemiyoruz. Bu nedenle, bu teoriyi kesinlikle kabul veya reddetmek şimdilik imkânsızdır.

Hazar = Sabir teorisi tarihî bir kaynakla da desteklenebilir. El-Mes’ûdî, *Kitâb-üt-Tenbih* adlı eserinde, Türk dilinde Hazar adı Sabirdir (*Kitâb-üt-Tenbih*, ed. de Goeje, s. 83) diye yazıyor. Bu kayıt, çok karışık olmasına rağmen, Hazarlar ile Sabirler arasında bir bağ olduğunu gösteriyor.

Bazı bilginler de ünlü Arap coğrafyacısı İştahrî’nin Bulgar Türkleri ile Hazarların aynı dili konuştuklarını bildiren kayda dayanarak bu iki milleti etnik bakımdan birleştirmişlerdir. Ancak, bu yazar, eserinin başka bir yerinde, yukarıda verdiğimiz bilgiyi tekzip ettiğinden, vermiş olduğu rivayetlerden hangisine inanmamız gerektiğini bilemiyoruz.

Yukarıda belirtildiği gibi, Hazar kağanlığı gerek dil gerek etnik yapı bakımından birbirinden farklı birtakım milletlerden meydana gelmiş olduğu için sınırları içinde devlet dili olarak birkaç dil kullanılabilirdi. Hazar hanedanı Göktürk kökenli olduğuna göre, Hazar devletinde kullanılan dillerden birinin Göktürkçe olduğunu ileri sürebiliriz. Ondan başka, hem Bulgar Türkçesi hem de çeşitli Türk, İranlı ve Ural lehçelerinin kağanlığın türlü eyaletlerinde konuşulduğu muhakkaktır. Nitekim Sarkel adlı Hazar istihkâmında yapılmış olan kazılar, bu şehrin sakinlerinin etnik açıdan iki farklı grup meydana getirdiğini, birinin tarımla geçinen yerleşik Bulgar Türkleri, diğerinin de göçebe Türk kültürünün bütün özelliklerini taşıyan bir kabile olduğunu ortaya çıkarmıştır (bkz. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, ss. 223-6, Artamonov, "Sarkel-Belaia Veja" *Materiali i issledovaniia po arheologii SSSR No. 62*, ss. 27-45).

Hazarların maddî kültürüne gelince, kaynaklarımıza göre (ibn Rusta, *İştâh-rî*, ibn Hâvkal, *Hudûd-ül-Âlem* vb.), bütün göçebe devletlerinde olduğu gibi, Hazar Kağanlığında oturan milletlerin de tarım ve hayvancılıkla geçindiklerini görüyoruz. Kağanlığın her yanından geçen uluslararası ticaret yolları da devletin başşehrini İtil (Atıl) i dünya ticaret merkezi haline getirmiş.

İslâm coğrafya kaynaklarında tasvir olunan Hazar siyasal kuruluşları ve âdetleri, Çin kaynaklarınca tavsif edilen Göktürk kuruluş ve geleneklerinden farksızdır.

Çizdiğimiz bu kısa tarihî taslağın sonuunda Hazar devletinin hem Bulgar hem de Göktürk unsurlarından meydana geldiğini, söyleyebiliriz. Ancak, elimizdeki kaynaklar Hazar kabilesinin etnik bağları konusundaki soruları cevaplandırmıyor.

HAZAR DİLİ

Yazımızın başlangıcında andığımız yazıttan başka Hazarlar, kendi dillerinde bir dil yadigârı bırakmamışlardır. Bu yazıtta, esas dili İbranice olup, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan ve Kiev'deki Hazar Musevileri tarafından yazılmış bir mektubun sonunda rastlanmıştır. Mektubu araştıran bilginler şimdiye değin vardıkları sonuçları açıklamamışlardır. Ancak, bu sonuçlar ne olursa olsun Hazar sorununun bütün yönlerini cevaplandıramaz. Daha çok mukayeseli malzeme elde etmedikçe Hazar dilinin Türk lehçelerinin hangi koluna bağlı olduğunu kesinlikle söyleyemeyiz. Bu konuda kaynaklarımızda kaydedilmiş Hazar unvanları ve özel yer adları çok yararlı olabilir. Bu nedenle, Ortaçağ Arap, Fars, İbranî, Ermeni, Gürcü, Macar, Rus, Latin ve Bizans kaynaklarını tarayıp gözden geçirmemiz lâzım gelmektedir. Böyle bir

araştırmanın sonucunda Hazarca sayılabilen 56 kelimeye rasgelmekteyiz. Bu kelimeleri birkaç gruba ayırabiliriz (aşağıda sıraladığımız kelimelerin yanında buldukları kaynaklar vermektedir):

KAVİM ADLARI

Hazar - Ar. الخذر el-Ḥazar, Far. خذر Ḥazar, İbran. Ḥazar, Qazar, Ḥozar, Ermenice Ḥazir-k', Gürcüce Ḥazar-i, Rus. Kozarin, Kozarı, Mac. Kazár, Kozár, Lat. Chazari, Gazari, Biz. χαζάρεις, χάζαροι, Ḥazar-eis, Ḥazar-oi. Asıl okunuşunun "Qazar" veya "q'azar" olması gerekir (Ar. ve Biz. 'Ḥ' = 'Q' için bkz. Németh, "Die Inschriften von Nagy-Szent-Miklós", s. 51, Halasi-Kun, "Orta Kıpçakça q-, k- ~ 0 Meselesi" *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, c. I, ss. 47-50, krş. خير خیر = Qırgız, خلوق = Qarluq). Yukarıda bu adın köken ve etimolojisi konusunda bilgi verilmiştir. Görüldüğü üzere şimdiye kadar inandırıcı bir etimoloji yoktur. Qara Ḥazar (İştahrî Yaqut) قرا خذر.

Qabar (Konstantinos Porphyrogenitos). Etimolojisi belli değildir. Németh'in ileri sürdüğü etimolojinin [Qabar-krş. T. T. *kabar-*, *kabart-*, *kop-* ('o' ~ 'a', krş. 'kovuk-kavık/kavuk') HMK, s. 237] birçok güçlükleri vardır. Kendisinin önerdiği Türk ad verme kurallarına göre, Qabar kelimesini *kabmak* fiilinden çıkarmak zorundayız ki Türk lehçelerinden hiç birinde yoktur. Bundan başka, bu ad fiilinden çıksaydı, 'qabarur' (kabarr) diye bir biçim beklenirdi. 'Qabar' bir buyurma şekli olabilir, ama bunu tespit için daha bir çok analogik malzemeye ihtiyacımız vardır. *Kopmak* fiiline dayanan etimolojiye gelince, bilindiği gibi, Bizans Yunancasında *o* sesi yerine bazan *a* yazarlar (örneğin : Ζαλτᾶς = Mac. Zoltán < Sul-tan, Κορπαγᾶς = Türk. Qur Boğa, Ταγγρολίπηξ = Türk. Toğrul bek, bk. Moravesik, Byzantinoturcica, II. ss. 31, 129, 169, 294). Buna göre, Κάβαρ = Qobar [*gop* "kopmak, kalkmak, yükselmek", bkz. Drevnetürskii Slovar', s. 456, orada da *Kutadgu Bilig*'in Uygur harfli nüshasından *qopar* diye bir biçim kaydedilmektedir). Fakat bu teorinin tatmin etmeyen yanları vardır. Eski Bulgar Türkçesiyle yazılmış mezar yazıtlarında یوار یواری 'yuvârî/yuvâr' soy adına rastlamaktayız (bkz. Yusupov, "Vvedeniye v bolgaro-tatarskuyu filologiyu, prilozhenie, 5, 37; Pritsak", "یوار Yowâr und Κάβαρ Kawar" *UJb XXXVI* (1965)]. Yuvar kelimesi de Qabar kelimesinin Bulgar Türkçesindeki karşılığıdır (krş. Türk. *kan* ~ Çuv. *yun*, Türk. *kal-*, Çuv. *yal-*). Bu nedenle, Κάβαρ biçimi *Qobar* diye değil, *Qabar* olarak okunmalıdır. Ancak, yukarıda gördüğümüz gibi, bu açıklama da inandırıcı değildir.

Bersil/Barşula - bir yer ve kavim adı olup, hemen hemen bütün kaynaklarda (Bizans, Arap, Fars, Ermeni, Süryanî) anılmaktadır. Her halde Hazarlara bağlı bir Bulgar veya Hun kavminin adıdır. Etimolojisi meçhuldür. βερξιλια, برسليه , برصولا

Hazar dilinin kalıntıları arasında Orta Asya kökenli unvanlar önemli bir yer tutar. Bu unvanların büyük çoğunluğu Orhon yazıtlarında anılmaktadır: Alp ilut'uer (Movses Dashurantsi) = Alp il teber.

Alp T'arhan (Gevond).

Bagatur (İbn A'sam el-Kûfî'nin yazmasında, Topkapı, III. Ahmet Ktph. No. 2956, c. II. v. 241b بباطر biçiminde bir özel ada rastlıyoruz ki بباطر * olarak düzeltilmesi gerekir).

Bek (به beh, باك bâk, بكي bek, πέχ peç (*bek') gibi biçimler İbn Fađlân, İştahrî, İbn Hâvkal ve Konstantinos Porphyrogenitos'un eserlerinde zikredilmektedir.

İlik (Yâqût, Mücem-ül-büldân) يلك.

İrt'gin (Movses Dashurantsi) = *il tigin veya *er tigin.

Cebu (Movses Dashurantsi), *Cibğu/Cibğa* (K'art'lis Ts'hovreba) = Cabgu, ki Yabgu/Jabgu Ermeni ve Gürcü transkripsiyonlarıdır.

Çul (Ioannis Skylitzes) = *çur Τξουλος.

Qağan (bütün kaynaklarda) خاقان, χαγάνος.

Qatun (İbn A'sam al-Kûfî- خاتون) = kraliçe (krş. T. T. kadın).

Ĥat'irlit'ber (Gevond) = * Qadhır el teber (Qadhır = Qadhır / Qadır / Qayır = müthiş, şiddetli, sert, bk. Drevnetürskii Slovar' ss. 403, 404, 407).

İşad (işâ - İbn Rusta, işâd-Gerdîzî) = şad ايشاد , ايشاد.

Tarqan / Tarhan (Movses Dashurantsi, Taberî, Bel'amî, İbn A'sam el-Kûfî, el-Ya'qûbî, Gevond): Alp Tarhan, Avcı Tarhan, Çorpan Tarhan, Hezâr Tarhan, Ras/Raj Tarhan.

Diğer unvanlar ve özel adlar:

Avç'i T'arhan (Movses Dashurantsi) = *Avcı Tarqan.

Balgitzis (Theophanes : βαλγιτζις) = *belgiçi (belgi = nişan, belgiçi = nişancı) veya *balıqçı (balıq = şehir, balıqçı = belediye başkanı)

Bol-ş-ts-i (Schechter'in yayımladığı Cambridge Üniversitesinde bulunan İbrance bir Hazar mektubu:) = *boluşçı = yardımcı (krş. Kıpçakça *boluş-* "yardım etmek", *Boluş*, Rus kroniklerinde anılan bir Kuman reisi)

Bûlân (Hazar kağanı Yosef'in mektubu) = Bulan ('geyik', bkz. Altay Türk lehçeleri, Tatarca, Nogayca, Kırgızca *bulan* = geyik).

Tzitzakion (Konstantinos Porphyrogenitos "De ceremoniis" "Merasmiler hakkında") = çiçek. ΤΙΤΣΑΚΙΟΝ.

Ç'orp'an T'arhan (Movses Daşhurantsi) = *Çolpan Tarhan. Bu kelime Hazarcada bir *r-l* değişiminin varlığını göstermektedir.

P'arsbit' (Gevond) *Barsbik.

Tamğan (Kırım'daki Yunanca bir yazıt) Tamğan, Tamğa/Damga kelimesinden çıkmıştır.

T'armaç' (Gevond) = *Talmaç (r-l) krş. Kıpçakça Talmaç 'dilmaç', 'tercüman' (Kitâb Bulgat al-muştaq ed. Zajaczkowski).

İRANCA KELİMELELER

Hazâr Târhan (İbn A'sam el-Kûfî, Bel'amî) Hezâr = Türk. 'bin'. Sayılarla yapılmış adlar Türk (ve İranî) özel adları arasında büyük bir yer tutar (krş. Minyaşar, Beştigin, Altıbars gibi Türk özel adları ve İranî Hezârasp (=Türk. [Kaz.] Mingat = bin at; Hezârbendeh v.b. bk. Rásonyi, "Les noms de nombre dans l'anthroponymie turque" Acta Orient. Hung. XII (1961), ss. 46-7, Justi, Iranische Namenbuch, s. 127).

Kundâciq (كونداجيق, Taberî, Yâqût) = * kundag + ıq. Kundag = Kundak "Alp", "Kahraman." -ıq Türkçe bir küçültme ekidir (bk. Orhon. öğ-ük 'annecik').

R-L değişmesi gösteren kelimeler: Çorpan Tarhan, Çul, İrt'gin (*il tigin) T'armaç', Belencer / Berencer (yer ve kavim adı).

Kökeni ve anlamı belli olmayan kelimeler

Bârjîk, Bârhîk, Bârjîl, Bârcenk, Bârs-nk (بارجيل ، بارحيك ، بارجيك ، بارجنك ، بارسنك) gibi biçimlere Bel'amî ve İbn A'sam el-Kûfî'nin eserlerinde rastlanmaktadır. A. N. Kurat (*AÜDTCFD*, VII, 1949) bu adın بارسيك Barsbik olduğunu ileri sürmüştü ve bu adı yukarıda zikrettiğimiz P'arsbit' adına bağlamak istemiştir. Bir özel addır.

Bâştvâ (İbn Fađlân) bir özel addır. باشتوا.

Bulç'an / Bluç'an / Bulcân (K'art'lis Ts'hovreba, Müneccimbaşı) bir özel ad ve soy adıdır.

Ç'at' Kasar (Movses Daşhurantsi) bir özel addır.

Ç'at'n (Movses Daşhurantsi) bir özel addır.

Ibuzer / Buser Gliabanos / Gliabaros (Pseudo-Georgios Kodinos ve Paris'te bulunan yazarı meçhul bir Bizans kroniği) bir özel ad ve soyadıdır.

Câvaşağır (İbn Fađlân = Yâqût, "Mücem-ül-büldan") bir unvandır.

Kîsâ / T-nkîsâ / T-zkîsâ (Müneccimbaşı) bir özel addır.

Kündür (İbn Fađlân = Yâqût, "Mücem") bir unvandır.

Papatzys (Theophanes) bir özel ad veya unvandır (*Babacı? *Pepeçi?).

Sâlifân (el-Me'sûdî, Müneccimbaşı) bir unvan, belki de bir hanedan adıdır.

Y-z- -lâş (el-Ya'qûbî). Hazar kağanının halifesinin adıdır.

Ziebel (Theophanes). Bazı bilginler bu adı Cabgu/Yabgu (Göktürk-Hazar unvanı) ile birleştirmek istemişlerse de, filoloji bakımından birçok güçlükler vardır. Bu adın Dilzibulos, Silzibulos (Bizans kaynaklarında zikredilmiş Göktürk unvanları) ile ilgili olması pek muhtemeldir.

el-cdâdeh (İbn A'sam el-Kûfî. Ona göre, Hazar kağanlarının kullandıkları bir nevi araba veya cenk arabasıdır. Bkz. Z. V. Togan, *Ibn Fadlans Reiseberiht*).

YER ADLARI

Atıl / İtil (bütün İslâm coğrafî eserlerinde, Ermeni ve İbranî tarih kaynaklarında kaydedilmektedir). Volga ırmağı ve orada bulunan Hazar başşehrinin adıdır.

Belencer (İbn Hurdadhbîh, Belâdhurî, Taberî, Muqaddesî, el-Mes'ûdî, el-Ya'qûbî, Hudûd ül-'Âlem, İbn Fađlân [*Berencer*]). Kuzey Kafkasya'da bir Hazar şehridir (İbn Fađlân'a göre bir Bulgar boy adıdır).

Hamlîk / Hamlîc (İbn Hurdadhbîh, Yaqut, Muqaddesî, Hudûd-ül-'Âlem, İbn Rusta) Atıl/İtil'in bir kısmıdır (Han balıq?). Her halde, İbn Rusta'nın verdiği biçimler حسلع (H-l-'), ve هب بلع (H-b n-l-') Hamlîh / Hamlîc'in (خلیج / خلیج) bozuk transkripsiyonlarıdır.

H-tl-ğ (Hudûd ül-'Âlem) *Qutluğ? ختلغ. Bir şehir adı (belki de yukarıdaki Hamlîh (خلیج) adının tahrifidir.

Sârîğşin (İbn Rusta, Gerdîzî ve yazarı meçhul *Risalat fi'l Aqâlim* (Köprülü, No. 1623 v. 209b) e göre bir Hazar şehridir. Bu kelimenin ilk kısmının *sariğ* (=sarı) olduğu şüphesizdir.

Sarkel / Şarkil / Sarqil (Konstant. Porphyrogenitos, Theophanis Continuatus, Ioannis Skylitzes ve İbrânî kaynaklarında anılmış olan bu kale adı birçok tartışmalara sebep olmuştur. Kaynaklardaki biçimler ya Bulgar Türkçesi olarak

(Şarıkil) ya da Ortak Türkçe olarak (*Sarıkil) kabul edilebilmektedir. Bizans tarihçilerinin verdikleri tercümeğe göre, Sarkel “ak kale” anlamına gelir. Buna göre [krş. Çuv. *şurě*, *şarı* “ak” (bu kelime eski Bulgar Türkçesinde de ‘sarı’ anlamına gelirdi > Mac. *sárga* ‘sarı’)=Ortak Türk. *sarığ/Sarı+kil* (Çuv. *kel* = ‘ev’]; bu kelimenin Bulgar Türkçesinden geldiği anlaşılıyor.

Kil kelimesi İrancadır (Harmatta, Magyar Nyelv, XLIX’grda>gil; krş. T. T.-*gil*. Fakat bkz. Fin. *kylä* - “köy”, Vog. *kül*- “ev”, Tung. *güle* - “küçük ev” bu kelimenin Ural-Altay dillerinde çok eski bir alıntı olduğunu göstermektedir.)

Semender [İslâm ve Ermeni (Movses Horenatsi) kaynakları]. Bazı yazarlara göre bu şehir Hazar kağanlığının ilk başşehri idi (el-Mes’ûdî, başka bir yerde yazdığını tekzip ederek Belencer’in ilk Hazar başşehri olduğunu yazar). Bu adın bir kavim adıyla ilgili olup olmadığı belli değildir.

Varaç’an (Movses Dashurantsi). Hazarlara bağlı olan Kuzey Kafkasya Hunlarının şehri olup, Warthan, Warşan, Warsan gibi İslâm ve İbranî kaynaklarında rastlanan bir yer, ırmak ve dağ adları ile ilgili olması pek muhtemeldir. Anlamı da belli değildir.